International Indexed & Referred Research Journal, July , 2012. ISSN- 0974-2832, RNI-RAJBIL 2009/29954;VoL.IV *ISSUE-42

शोध पत्र- समाजशास्त्र

महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास कार्यक्रम

* प्रा. अर्चना पोटे

July, 2012

* समाजशास्त्र विभाग, गुलाम नबी आझाज कॉलेज, बार्शिटाकळी

1991 च्या जणगणनेनुसार महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्येची टक्केवारी एकुण लोकसंख्येच्या 9.27 टक्के असुन आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत देशात महाराष्ट्राचा चौथा क्रमांक लागतो. ठाणे, नाशिक, धुळे, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, चंद्रपुर, गडचिरोली, चांदा या जिल्हयात आदिवासी असुन त्यात वारली भिल्ल, गोंड, कोरकु, हलबा, हली, कवर, कोकणा, ठाकर,कोलाम, माडिया, परधान इत्यादी जमाती राहतात. हजारो वर्षे मागासलेल्या स्थितीत जगत असलेल्या निरक्षर व्यसनाधीन दारिद्री आदिवासींना समाजप्रवाहात आणण्याचे कार्य म्हणजे स्वतंत्र भारतापुढील एक आव्हाणच होते.

विसाव्याशतकातील राज्याच्या जबाबदारीच्या नव्या कल्पनेनुसार कल्याणकारी राज्याची जबाबदारी शासनाची असते. या न्यायाने महाराष्ट्र शासनाने आदिवासींचे कल्याण कार्यक्रम हाती घेतले आहेत. आदिवासींचा खरा विकास घडवुन आणण्यासाठी सरकारी प्रयत्नांसोबत बिनसरकारी पातळीवर सामाजिक संस्थाही कार्यरत झाल्या. म्हणुन आदिवासी विकास कार्यक्रमाचा आढावा खालील प्रमाणे घेणे क्रमप्राप्त ठरेल.

1 बिनसरकारी पातळीवरील आदिवासी कल्याण कार्यक्रम
2 सरकारी पातळीवरील आदिवासी कल्याण कार्यक्रम

महाराष्ट्रात खाजगी संस्थांमार्फत, डॉ अनुताई वाघ, कै बाबा आमटे, कै बाळासाहेब खेर, कै शंकरराव ठकार, कै भाउसाहेब हिरे, सौ गोदावरी परुळेकर या समाजसेवकांनी आदिवासींच्या जीवनात सुधारणेचे महत्वपूर्ण कार्य केले आहे.

fodklkph lidYiuk %

सरकारी स्तरावर समाजकल्याण विभागातंर्गत आदिवासी कल्याण विभाग कार्यरत होता. 1972 मध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाची स्थापना झाली व पुढे 1973 साली आदिवासी कल्याण विभाग स्वतंत्र करण्यात आला. सन 1975–76 साली आदिवासी उपयाजनेनुसार 14 जिल्हयातील 73 तालुक्यातील अंदाजे 8000 गावांचा समावेश करण्यात आला. आदिवासी उपयोजनेची प्रभावी अमंलबजावणी व्हावी म्हणून मंत्रालय स्तरावर 1983 मध्ये आदिवासी विभाग स्थापन करण्यात आला. आदिवासी विकास कार्याला वेगवान बनविण्यासाठी 1992 साली आदिवासी विकास विभागाची पुनर्रचना करण्यात आली. राज्यपातळीवर सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण अशा वेगवेगळया कामांसाठी प्रशासकीय यंत्रणा उभ्या करुन त्यातुनच प्रादेशिक व जिल्हा कार्यालये निर्माण झाली. विकास योजनेची उदिष्टये खालील प्रमाणे ठरविण्यात आली.

fodkl ;ktuph mfn"V;s%

अ – सर्व स्तरावर होणारे अदिवासींचे शोषण थांबविणे.

ब – आदिवासींना समाजाच्या मुख्यप्रवाहात सामील करणे त्यासाठी दळणवळणाची साधणे वाढविणे, शैक्षणिक विकास घडविणे व शास्त्रीय उत्पदन पद्धतीची माहिती करुन देणे.

क – आदिवासी विभागात शेती व्यवसायाला पुरक धंदयाचा अभाव दुर करणे.

ड – तोटयात जाणारी शेती किफायतशीर होऊ शकेल अशी उपाययोजना करुन आदिवासींचे जीवनमान उंचावणे.

इ – आदिवासीमधील आत्मविश्वासाचा अभाव, अन्याय व शोषणामुळे आलेली उदासिनता दुर करण्यासाठी आदिवासी तरुणांना नेतृत्व विकास, आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे शिक्षण देणे.

ई – आदिवासींना लागणारा कर्जपुरवठा सहकारी पद्धतीने करणे व त्यासाठी सहकारी संस्थेचे जाळे पसरुन त्याव्दारे पतपुरवठा करणे. आदिवासींच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळवून देणे व त्यांच्या दैनंदिन गरजा भागविणे.

सरकारी पातळीवर आदिवासींची शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक व स्वास्थ्यविषयक प्रगती व्हावी आणि वरील सर्व उदिष्टांच्या साध्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने विविध विकास कार्यक्रम आखले ते खालील प्रमाणे–

1 d"kh o layXu lsok %&

या विकास संवर्गात पीकसंवर्धन फलोत्पादन, पशुसंवर्धन, दुग्ध विकास केंद्रे, मत्स्य व्यवसाय विकास, वनविकास, बिज भांडवल योजना, ठिंबक सिंचन व तूषार सिंचन इत्यादी योजनांचा समावेश होतो. ”महाराष्ट्र जनजाती आर्थिक स्थिती सुधारणा” कायदयान्वे आदिवासी उपयोजन क्षेत्रातील आदिवासींना भूतपूर्व ऋणातून मुक्त करण्यात आले.

6 जूलै 1974 च्या कायदयामुळे आदिवासींच्या बेंकायदेशीररीत्या हस्तांतरीत झालेल्या जमीनी आदिवासींना परत देण्यात आल्या. 1977 ते 79 पर्यंत राज्यातील आदिवासींसाठी विनिर्दिष्ट अन्नधान्य व किरकोळ जंगल उत्पादन एकाधिकार खरेदी योजना सुरु करुन आदिवासी बहुद्देशिय सहकारी सेवा सोसायटीची निर्मिती केली.

xkeh.k fodkl %&

ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आदिवासी मधील दारिद्रय निर्मूलनावर भर देण्यात येतो. त्यासाठी एकात्मिक विकास कार्यक्रम, अनवर्शणप्रवणता क्षेत्र विकास कार्यक्रम, जमीन सुधारणा कार्यक्रम, सामुहिक विकास पंचायत, जवाहर रोजगार योजना, ग्रामीण बाल व महिला विकास योजना या सारखे आर्थीक विकासात्मक कार्यक्रम राबविल्या जातात.

'k{kf.kd loyrh %&

आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या सर्व पातळीवर शिक्षण फी माफ व विद्यावेतन दिल्या जाते. वस्तीगृहामध्ये भोजन, निवास पाठयपुस्तके, गणवेश, लेखनसामुग्री, बिस्तरा, वैद्यकीय मदत व शिक्षण विषयक सोई विनामूल्य पूरविल्या जातात. जिल्हापरिषद शाळा, आश्रमशाळा सुरु करुन शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याच्या दृष्टीने शिक्षकांचे प्रशिक्षण केन्द्र, तंत्र शिक्षण देण्यासाठी व्यवसाय प्रशिक्षण केन्द्र, शासकीय तंत्र विद्यालये, व्यायामशाळा, क्रिडांगणचा विकास, शैक्षणिक संस्थांना खेळ साधनसामुग्री पुरवठा इत्यादी योजना राबविल्या जातात.

vkjkX; laj{k.k %&

आदिवासींसाठी दुर्गम भागात प्राथमिक आरोग्य केन्द्र कृष्ठरोग निवारण केन्द्र, प्रसुतीगृहे, फिरती रुग्णालये नेत्र रुग्णालये, बालसंगोपण केन्द्र उघडली. या रुग्णालयांना क्ष किरण यंत्रे, रुग्णवाहिका, फर्निचर, यंत्रसामग्री व अवजारे पुरविण्यात येतात. महाराष्ट्र शासनाने 1994 पासुन औषध अनुदानात दुप्पट वाढ केली असुन या रुग्णालयातून आदिवासी रुग्णांना व त्याच्यासोबत येणाऱ्या व्यक्तिस मोफत आहार पूरविल्या जातो. या शिवाय हिवताप निर्मुलन, एड्स निर्मुलन, हत्तीरोग निर्मुलन, लसीकरण कार्यक्रम, आश्रमशाळा विद्यार्थ्यांची संर्वागीण आरोग्य तपासनी, त्वचारोग शिबीरे घेवून तत्सम वैद्यकिय मदत पुरविल्या जाते.

?kjs o olkgrh %&

महाराष्ट्र शासनाने 1989 पासून गृहनिर्माण योजनेअंतर्गत आदिवासींच्या जीविनाला एक प्रकारचे स्थैर्य निर्माण करण्याकरिता त्यांची घरे व वसाहती याबाबत ठोस पावले उचलली आहेत. या शिवाय आदिवासी प्रदेशात आदिवासींच्याच गृहनिर्माण संस्था उभ्या करण्यात आल्या आहेत.

okgrwd o nG.koG.k %&

दुर्गम भागातील आदिवासींचा इतर जगाशी संपर्क प्रस्तापित करण्यासाठी पक्के रस्ते तयार करण्यासाठी 1981 ते 2001 या कालावधीत उद्देश निष्ठ मार्ग विकास योजना हाती घेतली.

mtkZ fodkl %&

1976–77 मध्ये 100 टक्के अर्थसहाय्याच्या तत्वावर आदिवासी शेतक–यांना तेलइंजीन सहीत पंपसंच उपलब्ध करुन दिले. त्यानंतर महाराष्ट्र वीज महामंडळामार्फत आदिवासी क्षेत्रात वीज नेण्याचे काम हाती घेण्यात येवून अखंडपणे व योग्य व्होल्टेजने विजपूरवठा व्हावा म्हणून 33 केव्हीची उपकेंन्द्र उभारणे व 35 एम व्ही ए क्षमतेचे ट्रॉन्सफॉर्मर्स कार्यान्वित करणे हे कार्यक्रम घेण्यात आले. केन्द्र शासनाच्या 20 कलमी कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणुन अपारंपारिक उर्जा साधनांचा वापर करण्याच्या दृष्टीकोनातुन 1985 मध्ये महाराष्ट्र राज्य उर्जा विकास अभिकरण याद्वारे सुधारीत चुली, बायोगॅस, उर्जाप्रभावित कुंपण वगैरे कार्यक्रम सुरु केले.

brj lqfo/kk %&

आदिवासींना उच्च शिक्षणासाठी प्रवृत्त करण्याच्या उद्देशाने शैक्षणिक संस्थेमध्ये प्रवेशाच्या राखीव जागांचे प्रमाण ठरवले. प्रवेशासाठी गुणवत्तेची अट असल्यास 5 टक्के गुणांची सवलतही दिली जाते. शासनसेवेसहीत, महानगरपालीका, नगरपरिषद, शासनपुरस्कृत महामंडळे, सहकारी बॅंका, साखर कारखाने, शिक्षण संस्था आर्दीमधील नौकऱ्यांमध्ये व नौकऱ्यांमधील बढती करीता आदिवासीसाठी आरक्षण असून वयोमर्यादेची अट शिथिल केली आहे. आदिवासी समाजातील संगीत, नृत्य, शिल्पकला इत्यादीचे संरक्षण करण्यासाठी शासनातर्फे प्रयत्न केले जात आहेत. तसेच आदिवासी कलांचा विकास व्हावा या दृष्टीने आदिवासी विभागात शासनसंस्थेने सांस्कृतिक केन्द्रांची निर्मिती केली आहे. याशिवाय महाराष्ट्र शासनाने केंन्द्र शासनाच्या सहकार्याने आदिवासी सुशिक्षीत बेरोजगारांसाठी वैयक्तिक लाभाच्या योजना सुरु केल्या. उदा :– सारथी ॲटो रिक्षा योजना, टेम्पो टॅक्स, ट्रॅक्टर व ट्रक पुरवठा योजना तसेच खावटी कर्ज वाटप योजना सुरु केली आहे. लोकसेवा आयोगामार्फत घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धात्मक परिक्षेची तयारी आदिवासी उमेदवारांना खास मोफत मार्गदर्शन करणाऱ्या संस्था स्थापन केल्या. स्वयंम रोजगार व नौकरी मिळविण्याच्या दृष्टीने कॉम्प्यूटर प्रशिक्षन, नर्सिग प्रशिक्षन देणाऱ्या संस्था निर्माण केल्या.

lkjk'k %– महाराष्ट्र शासनाने विविध कायदे करुन व बहूद्देशीय विकास कार्यक्रम आखून आदिवासी समाजातील व्यक्ती सहित परिसर विकासास केन्द्र मानुन निरनिराळया योजना राबविल्या आहेत. शासकिय योजनांची माहिती करुन देण्यासाठी. व त्याचे लोकशिक्षण व्हावे या उद्देशाने आदिवासी संशोधन प्रकल्पास शिष्यवृत्ती, आदिवासी सेवक राज्य पूरस्कार व आदिवासी सेवक संस्था राज्य पूरस्कार तसेच आदिवासी जनजागृती व माहिती सप्ताहाचे आयोजन या सारख्या योजना राबविल्या जातात.

या योजनांचा अभ्यासपूर्ण विचार करता महाराष्ट्र सरकारने आदिवासींच्या उन्नतिची बांधीलकी खऱ्या अर्थाने स्विकारली असे म्हणने वावगे होणार नाही. पण एवढे मात्र नक्की की, या सर्व योजना गरजु अदिवासींपर्यंत पोहचत आहेत की नाही याचा पुनः पुन्हा चिकीत्सात्मक पाठपुरावाही सरकारी पातळीवरुन केला गेला पाहिजेच.

संदर्भ ग्रंथ

1 डॉ शौनक कुलकर्णी – महाराष्ट्रातील आदिवासी (डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे.)
2 रा. ज. लोटे.–आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र पिंपळपूरे ॲन्ड क. पब्लिशर्स – नागपूर
3 गुरुनाथ नाडगोंडे–भारतीय आदिवासी कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे
4 डॉ. गोविंद गारे – महाराष्ट्रातील आदिवासी जमात